

АНТОЛОГІЯ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІТЕКТУРНОЇ ШКОЛИ

УДК 72.477/8

Б.С. Черкес, Т.М. Клименюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра дизайну та основ архітектури

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ІВАНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА БАГЕНСЬКОГО

© Черкес Б.С., Клименюк Т.М., 2013

Досліджується значення особистості Івана Олександровича Багенського як лідера Львівської архітектурної школи, завдяки якому була збережена класична традиція архітектурної освіти в регіоні.

Ключові слова: архітектор, педагог, Львівська архітектурна школа, Львівська політехніка.

The importance of the personality of Ivan Bahenskyi as a leader of the Lviv architectural school, through which the classical tradition of architectural education in the region has been preserved is investigated in the article.

Key words: architect, teacher, Lviv architectural school, Lviv Polytechnic.

Постановка проблеми

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що залучення нових матеріалів, що розширюють наше уявлення про становлення, формування і розвиток вітчизняного зодчества, про всі його етапи й особливості є необхідним. Значною є проблема творчої особистості, майстра-архітектора, чий індивідуальний метод, досвід, майстерність і талант, не підвладні часу, визначали своєрідність архітектури цілих регіонів.

*Рис. 1. Іван Олександрович
Багенський
(1883–1967 рр.), фото 02.1958 р.*

У зв'язку з цим закономірно звернутися до особистості та творчості архітектора, професора Львівської політехніки, одного з лідерів львівської архітектурної школи Івана Олександровича Багенського (1883–1967 рр.).

Аналіз основних досліджень та публікацій

Інформацію про Івана Олександровича Багенського подавали в газетних публікаціях у контексті певних подій, наприклад, у статті в газеті «Львівська правда» під назвою «Про нагородження робітників вищої школи», написаної 20.09. 1961 р. [1]; аналізуючи будинок відпочинку в Жегестові, укладачі 12-томної «Всеобщей истории архитектуры» назвали твір І.О. Багенського виконаний у співавторстві з Т. Вардзава, одним з найкращих зразків конструктивізму

30-х рр. XX ст. Про І. Багенського опубліковані статті у регіональних та іноземних виданнях Б.С. Черкеса, І.Л. Щербаківа, Т.М. Клименюк [2, 3, 4, 5]. Особливостям архітектурної графіки майстра була присвячена частина 6 навчального посібника

«Проектна графіка» за ред. Т.М. Клименюк [6]. Але систематичне і всебічне дослідження творчості Івана Багенського, яку виконала Т.М. Клименюк у 1988–1992 рр. як дисертацію на здобуття вченого ступеню кандидата архітектури до сьогодні не опубліковано як монографію.

Формування цілі статті

Метою дослідження є огляд творчості, теоретичних поглядів і педагогічної діяльності І.О. Багенського.

Виклад основного матеріалу

Іван Олександрович Багенський народився 25 січня 1883 р. у місті Сороки Бесарабської губернії (Російська Імперія), в родині правника. Його сім'я походила з місцевої польської шляхти.

Після закінчення курсу наук у Александрівській гімназії у м. Керч майбутній архітектор отримав атестат зрілості, який засвідчував, що за час навчання у гімназії «поведінка його¹ взагалі була відмінною, пильність у відвідуванні і приготуванні уроків, а також у виконанні письмових робіт добра, старанність добра і допитливість достатня...»².

Здобуті знання дали змогу Багенському в серпні 1902 р. вступити до Імператорського варшавського університету. Протягом 1902/1903 і 1903/1904 навчальних років він слухав лекції на першому, а упродовж 1904/1905 – на другому курсах математичного відділення фізико-математичного факультету. Однак, відчуваючи своє майбутнє покликання, після другого курсу юнак добровільно покидає університет і в 1905 р. вступає до Політехнічної Школи у Львові на архітектурний факультет. У тому ж році він отримує відтермінування від військової служби для завершення вищих студій. Навчання закінчує у 1910 р. і, будучи повністю звільненим від війська, без перешкод віддається професії архітектора.

Свою практичну діяльність Іван Багенський розпочав ще у 1909 р., будучи студентом, у будівельній конторі відомого підприємця Войцеха Дембінського, де працював на посаді архітектора до 1914 р. Вже у 1910 р. він отримує першу премію за конкурсний проект житлових будинків у Львові на вул. Коперника, а в 1912 р. почесну відзнаку за проект реконструкції Промислового банку у Кракові.

У 1913 р. Багенський виїздить на двомісячні архітектурні курси до Рима, де вивчає архітектуру і мистецтво італійського Відродження. Ця подорож вплинула на всю подальшу творчість майстра. Пізніше він напише: «Класицизм – це думка, висловлена за допомогою мінімальної кількості засобів, це ідеальна узгодженість між змістом і формою. З цього погляду треба вивчати класицизм. Класицизм умів узгоджувати усі архітектурні елементи в один акорд надзвичайної сили. У своїх виразах класицизм є дуже лаконічним».³

До 1915 р. І. Багенський проектує і будує одинадцять об'єктів, серед яких є пам'ятки європейського рівня – такі, як капела в Бабені біля Галича, вілла в Любені Великому, навчальний заклад у Снопкові, серія багатоквартирних житлових будинків у Львові. Це дало підставу підприємцеві В. Дембінському у вересні 1914 р. відгукнутися про Івана Багенського як про фахівця, який «вирізняється високою кваліфікацією, сумлінним виконанням обов'язків, успішним рішенням поставлених задач, які характеризують його найкращим чином...».⁴

Тодішня система архітектурної освіти передбачала отримання диплому тільки після певного періоду реальної практики. Отже, дипломні іспити І. Багенський здавав у 1915 р. Перший практичний екзамен тривав від 23 січня до 3 лютого 1915 р., а 24 лютого того ж року І. Багенський приступив до другого державного іспиту. Комісія у складі професорів Г. Бізанца, І. Левинського та Т. Обмінського поставила йому оцінку «відмінно» і атестувала Івана Багенського як сформованого фахівця-архітектора по відділу громадського будівництва Політехнічної школи у Львові.⁵

¹ І. Багенського

² Особистий архів І. Багенського, фонд 1, спр. 3.

³ Особистий архів І. Багенського, фонд 3, спр. 95.

⁴ Особистий архів І. Багенського, фонд 1, спр. 7.

⁵ Особистий архів І. Багенського, фонд 1, спр. 8.

На початковому етапі творчості І. Багенського, у 1909–1914 рр., ще можна помітити сліди захоплення віденською сецесією, її вплив найбільшою мірою відобразився в капелі у Бабені поблизу Галича (1912–1913 рр.).

У житлових будинках на вул. Коновальця, ген. Чупринки, Котляревського, Богуна, Новаківського у Львові автор розробляє самобутні засоби виразності [7]. Аналізуючи архітектуру житлового будинку на вул. ген. Чупринки, 68, побудованого І. Багенським у 1913 р., бачимо, що риси сецесії тут теж виявляються досить сильно. Архітектор дотримується червоних ліній забудови, які задавалися шириною вулиці та тротуару. Довжина фронту ділянки також нормувалася, відступи допускалися тільки з причин складної містобудівельної ситуації (перепад рельєфу тощо). Так, у плані будівля повторювала конфігурацію ділянки. Це пояснює логіку внутрішнього планування.

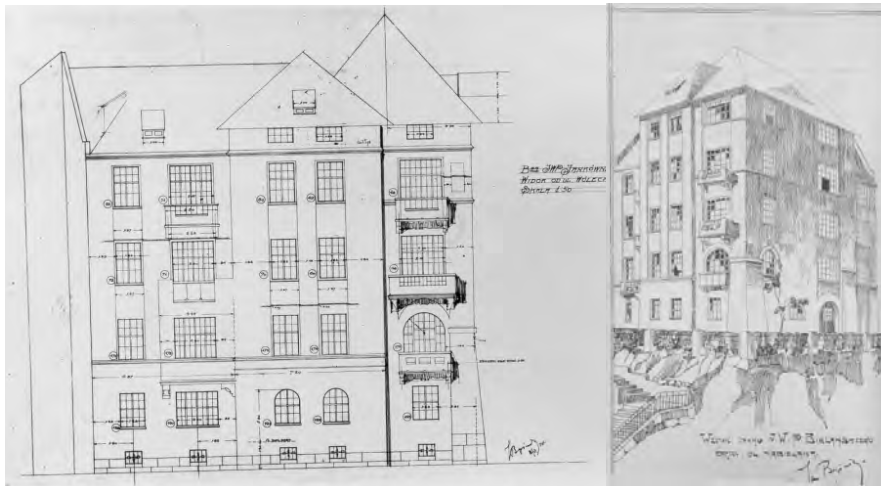

Рис. 2. Фасад і перспектива житлового будинку на вул. Котляревського у Львові, 1912 р.

Рис. 3. Житловий будинок на вул. Коновальця, 44 у Львові, фото 1912 р.

Творча робота для І. Багенського завжди починалася з плану майбутньої споруди. Архітектор так описував процес своєї творчості: «...Перш за все перед нами стоїть проблема рішення плану. Проблема надзвичайно важлива, яка потребує великої вдумливості і розуміння життя. [...] Від плану творчий процес повинен перейти до архітектури. Архітектура виникає з плану – плану, в якому ми відобразили ідеологію та життя. Ми повинні прямувати до того, щоб архітектура сильно і відверто підкреслювала те, що виразив наш план – тобто чіткість, простоту і ясність життя, ідею будинку і його призначення. Простота і ширість рішення, позитивна якість архітектурних форм, глибоке відчуття пропорцій і відношень цих форм до змісту будинку приведуть нас до правдивого, а не формалістичного рішення».⁶

Треба звернути увагу на зв'язок між вирішенням внутрішнього простору та особливим характером асиметричних фасадів, які композиційно організують ріг головної та бічної вулиць. Розміщення віконних отворів, простінків, які виступають і западають, еркерів, балконів, а також відмінності в їхніх розмірах, формі та деталізації надають композиції характеру начебто «мозаїки». Вертикальна домінанта великих віконних отворів формує композиційну вісь. Розмір вікон відображає величину кімнат, а ступінь декоративно-художнього опорядження рам та лиштви свідчить про «статус» відповідних приміщень. Так, на фасаді будівлі легко можна прочитати її внутрішню структуру, утилітарні характеристики архітектурної форми перетворюються на засіб художньої виразності.

Архітектурно-композиційні прийоми, які використовувались під час проектування будинку на вул. Чупринки, 68, були застосовані і в будинку на розі вулиць Котляревського та Богуна. Звертає на себе увагу спосіб оздоблення будинку дрібними деталями, які повторюються і обрамовують віконні

⁶ Особистий архів І. Багенського, фонд 3, спр. 90.

отвори, балконні двері, покривають простінки між ними. Вони виявляються настільки ж важливими елементами в рішенні окремих фрагментів, як і в загальній композиції фасадів, об'єднуючи їх великі партії в єдине ціле і доводячи архітектурну форму будинку до логічного завершення. Пізніше, аналізуючи нові архітектурні течії, які поширилися після першої світової війни, Багенський напише: «...Вони всі проповідують гігієну... практичність – говорять, що архітектури немає – є будівельне мистецтво. Але ніхто з них не каже про душу людини і про душу будинку. Створюють цілий ряд бездушних будинків, бездушних вулиць, нудних, жорстких, але надзвичайно гігієнічних і практичних. Бо що ж таке житловий багатоквартирний будинок? А це простір, у якому живе декілька сімей...»⁷. До такого висновку архітектор прийшов завдяки наполегливій праці з проектами житлових будинків у ранній період своєї творчості – у 1909–1914 рр.

Кам'яниці на вул. Коновальця, 44 і Новаківського, 8 проектувалися для забудови «фронту» вулиці, але водночас зберігають свій повноцінно об'ємний характер завдяки активній пластиці фасадів. Так, у будинку на вул. Коновальця, 44 активно виступають еркер і балкони правого крила будівлі, контрастуючи з лоджіями, розміщеними з лівого боку. А фасад будинку на Новаківського, 8 начебто «втягнуто» під кутом по центральній осі, на якій розташовано головний вхід (рис. 4, 5). Портали згаданих кам'яниць зацентровані колонами різного ордеру, на вул. ген. Чупринки і Новаківського – це інтерпретація доричних колон, а в домі на розі вул. Котляревського і Богуна – стилізовані іонічні колони.

Рис. 4. Житловий будинок на вул. Новаківського, 8 у Львові, фото 1913 р.

Рис. 5. Фрагмент житлового будинку на вул. Новаківського, 8 у Львові, фото 1913 р.

Пізніше Багенський так пояснюватиме свій підхід до застосування ордеру: «Глибоке ідейне розуміння класицизму каже нам, що не слід вводити ордерну систему там, де для неї немає ролі і місця. ...Недоречною буде здаватись ордерна система на стінах величезних масивів – наприклад блокованих будинків. Невже хтось повірить, що пілястри або приклеєні колони виконують тут серйозне завдання – бо це формалізм – членування стін можна провести іншими засобами»⁸.

⁷ Особистий архів І. Багенського, фонд 3, спр. 77.

⁸ Особистий архів І. Багенського, фонд 3, спр. 77.

Наступний етап творчості І. Багенського починається з 1915 р., коли молодий львівський архітектор у зв'язку з подіями Першої світової війни виїздить до Росії, де працює старшим помічником цивільного інженера Олександра Олександровича Венсана на будівництві комплексу Морського кадетського корпусу в місті Севастополі («...при неодноразових відрядженнях архітектора корпусу в Петроград на досить тривалі терміни залишався за нього і особисто керував надзвичайно складними роботами...»⁹).

Цю роботу Багенський продовжував до 1-го серпня 1918 р., заслуживши з боку Контр-Адмірала міста Севастополя позитивну оцінку: «За тривалу мою спільну службу з Іваном Олександровичем у мене склалася про нього думка не тільки як про прекрасного, талановитого архітектора, а також як і про благородну і найчеснішу та високо порядну людину». В посвідченні, виданому І. Багенському, О.О. Венсан написав: «Акуратність у виконанні доручених йому справ є однією з прекрасних його якостей, які дозволяли з усією певністю рекомендувати його як компетентного і корисного працівника».¹⁰

Служба Багенського в Криму переривається внаслідок несподіваного припинення будівництва корпусу. Однак, ґрунтовне знайомство з практикою спорудження такого об'єкта, як Морський Кадетський корпус, дало змогу Багенському збагатити свою майбутню творчість класичними прийомами. Основні з засвоєних ним принципів – це визначальна роль симетрії та її осей, ритмічного повтору елементів, логічність форм плану та фасаду, їх простота і виразність, яка визначає легкість сприйняття.

Крім Кадетського Корпусу, архітектор створює в Криму серію проектів вілл, у яких відобразилися нові набуті професійні навички, а також глибоке розуміння природно-ландшафтних та історико-культурних особливостей Кримського краю. Більшість будинків, запроектованих Багенським для Криму, мають півтора або два поверхи та до восьми житлових кімнат з підсобними приміщеннями, багато з них мають також веранди. Останньою роботою кримського періоду у творчості Івана Багенського став проект передмістя-саду на 5000 мешканців біля Балаклави.

У 1920 р. Багенський повертається до Львова. Тут він виконує проект реконструкції інтер'єрів колишнього Польського промислового банку на вул. Січових Стрільців у Львові, реалізуючи його у 1921 р. Тепер, «...виступаючи у своїй творчості рішуче як освічений класик»¹¹, архітектор проектує інтер'єри нових операційних залів, кабінетів і вестибюлів, а також меблі, ліпний декор, дверні клямки тощо. Він вправно заповнює орнаментальними елементами півкруглі ніші над дверима та простір між іонічними пілястрами, розташованими по периметру залів, кесоновану стелю. В інтер'єрі Промислового банку бачимо прекрасне поєднання функціональної обґрунтованості, тверезого розрахунку, пластичності і багатства декору.

У банку, як і в інших творах цього періоду, таких як палац Бельських на вул. Коперника, 42 у Львові, курзал у Любені Великому, колишньому Промислового банку у Дрогобичі (де також проводилась реконструкція і розробка інтер'єрів), у будинку-особняку на вул. І. Франка, 75 у Львові, особняку в Бабені біля Галича, в низці проектів, виконаних для Варшави, архітектор шукає нових засобів розвитку архітектурно-художньої виразності на основі прийомів неокласицизму. Об'єктом пошуку стала система пропорціонування та декоративно-художнього трактування ордеру, а результатом – зміна пропорцій в ордерних композиціях. Ця зміна сприяла вирішенню багатьох складних професійних завдань: пристосуванню ордеру до архітектурно-будівельних норм свого часу, до сучасної будівельної технології та конструкцій, нарешті його адаптації до архітектурно-містобудівного контексту навколишньої забудови.

У 1921–1922 рр. І. Багенський проектує будинок-особняк на вул. Коперника, 42, так званий палац Бельських (тепер будинок вчителя) у Львові. Цей проект реалізовано у 1922–1923 рр. Палац має триярусну структуру. Вхід організовано трьома арками, що оформлюють цоколь могутнього ризаліту з колонами видовжених пропорцій, висотою у два поверхи. На ці колони спирається розвинуте завершення, оздоблене балюстрадами. Скульптурний декор, який вміщено у півкруглих

⁹ Особистий архів І. Багенського, фонд 1, спр. 11.

¹⁰ Особистий архів І. Багенського, фонд 1, спр. 12.

¹¹ Особистий архів І. Багенського, фонд 1, спр. 17.

нішах над вікнами другого поверху, творить разом з горизонтальними тягами, балясинами, іншими деталями єдину тектонічну структуру. Будівля повністю відповідає масштабу вулиці.

Подібна схема об'ємно-просторового рішення була використана І. Багенським у реконструкції Польського промислового банку в Дрогобичі (триярусна побудова фасаду, потужний цоколь, строго симетричний фасад з центральною нішею, колонами і пілястрами, розвинуте завершення будинку і розташування декору, ідентичне палацу Бельських), а також у проектах будинку-особняка на вул. І. Франка, 150 біля Стрийського парку у Львові (1925–1926 рр.) й особняка в маєтку біля Звенигорода над Дністром (1927–1928 рр.). Обидві згадані вілли мають підкреслену вісь симетрії, вони розташовані на горбистому рельєфі. В обох випадках автор вдало вирішує планування ділянок, розвиває систему сходів, які підводять до будинків. Плани – прості за формою (прямокутник з півкруглою абсидою), тільки у львівському проекті більш репрезентативна функція будівлі вимагала застосування півколон в оформленні абсиди. В обох випадках бездоганно вирішено проблему функціонального зв'язку і обладнання приміщень, кожне з яких має оптимальну орієнтацію за сторонами світу, сумлінно продумано кожну деталь.

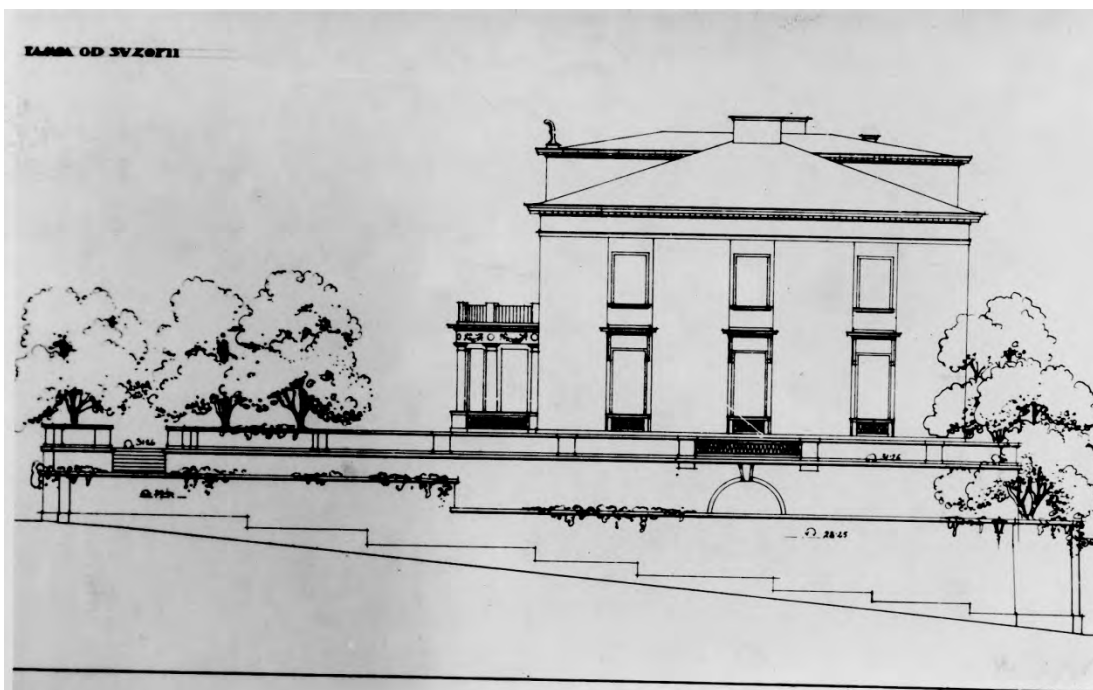

Рис. 6. Фасад однорядного будинку на вул. І. Франка, 150 у Львові, проект 1925–1926 рр.

До інших професійних успіхів І. Багенського того періоду треба зарахувати неокласичистичний проект Національного музею у Варшаві, який приніс авторові нагороду на конкурсі 1924 р. (залишився нереалізованим), і проекти костелів у Руднику над Саном (конкурс – 1924 р., будівництво – 1925–1926 рр.) та в Камборні (будівництво – 1930–1931 рр.).

Напередодні Другої світової війни на творчість І. Багенського відчутно вплинула раціоналістична спрямованість тодішньої архітектурної думки. Стилїстика його творів змінюється. Автор, послідовний прихильник класицизму, освоює принципи нового архітектурного напрямку – конструктивізму. Треба зазначити, що висока професійна культура допомогла Багенському швидко опанувати нову архітектурну мову і успішно працювати в цьому напрямі. Вдалими спробами стали конкурсні проекти шпиталю і амбулаторії в Дрогобичі (1928 р.) та будинку відпочинку в Жегестові, Польща (у співавторстві з Т. Вардзавою, 1932 р.).

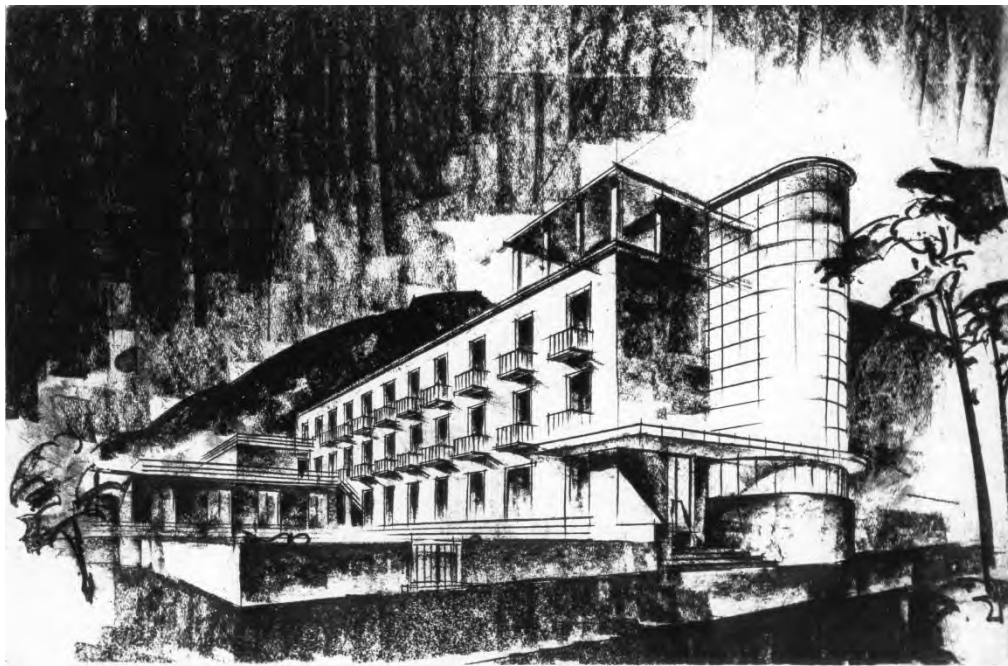
Оцінюючи будинок у Жегестові, укладачі 12-ти томної «Общей истории архитектуры» назвуть твір І. Багенського та Т. Вардзави одним із кращих зразків конструктивізму 30-х років. Подібну характеристику можна дати і споруді, проект якої, виконаний І. Багенським, також отримав першу нагороду на конкурсі, проведеному у Львові у 1938 р. Це будинок Суспільної опіки (пізніше інститут Берінга, зараз – навчальний корпус медуніверситету) на вул. Зелений, 12, споруджений у 1939 р.

*Рис. 7. Проект костелу у Руднику над Саном
(конкурс – 1924 р., будівництво – 1925–1926 рр.)*

*Рис. 8. Проект костелу в Камборні
(будівництво – 1930–1931 рр.)*

*Рис. 9. Проект будинку відпочинку в Жегестові, Польща
(у співавторстві з Т. Вардзавою, 1932 р.)*

За очевидної стильової спорідненості з конструктивізмом у цьому будинку ми можемо знайти класицистичні риси, до яких І. Багенський виявляв прихильність протягом усієї своєї професійної кар'єри. Йдеться про функціонально обгрунтований план, компонентом якого є глибокий курдонер; про поділ фасаду по висоті на три частини, акцентований вхідний блок, виявлення симетрії в деталях фасаду (об'єм сходової клітки, вписаний у півциліндр), виділений цоколь.

Найпоказовішим виявом рис конструктивізму у творчості І. Багенського можна вважати житлові будинки військового відомства, споруджені у Коломиї у 1933–1934 рр.

Іван Багенський з успіхом брав участь у реставрації та реконструкції багатьох об'єктів. У 1928 р. він виконав проект відновлення інтер'єру і меблів домініканського монастиря у Львові, а в 1932 р. – ревалоризацію замку в Бережанах. На жаль, ці плани не здійснено. Але у 1933 р. було реалізовано проект нового фасаду колишнього палацу Бєсядецьких (пізніше філія академії, далі обласна бібліотека, тепер – закритий на реконструкцію), на площі Галицькій у Львові, в якому І. Багенський вдало модернізував класичний декор.

Так, період 1920–1939 рр. виявився для творчості І. Багенського надзвичайно продуктивним. Майстер створив близько тридцяти творів архітектури як для Львова, так і поза межами міста

(вісімнадцять побудованих об'єктів, шість проектів, не реалізованих будівництвом, і переміг у шести архітектурних конкурсах).

З 1921–1939 рр. І. Багенський також проходить усі ступені педагогічної діяльності – від асистента до професора. Викладає курс «Архітектурна композиції на основі класичних форм». Після 1939 р. І. Багенський продовжує працювати у Львові, намагаючись пристосуватися до нових політичних реалій. Він проектує кінотеатр у Дрогобичі (1946 р.), будинок сільського клубу (1947 р.), трикімнатні індивідуальні будинки (1947 р.), спортивний корпус Львівського політехнічного інституту (1952–1953 рр.). Головним для І. Багенського у проектуванні згаданих споруд стає пошук найлаконічніших архітектурно-художніх засобів, які ведуть до легкого розуміння твору. І. Багенський стає членом Архітектурної ради обласного відділу у справах архітектури, одним із засновників Львівського відділення Спілки архітекторів України.

Упродовж 22 післявоєнних років продовжував свою педагогічну та наукову роботу у стінах Львівського політехнічного інституту.

З 1950-х рр. сімдесятилітній архітектор відходить від активної проектної діяльності, але продовжує підготовку архітектурних кадрів, виховує понад 170 архітекторів, багато з яких стали видатними митцями української архітектури. І. Багенський зумів разом з колегами створити фундамент архітектурної освіти Львівської архітектурної школи вберегти її особливості та класичні традиції.

До цього ж періоду належать і найбільші його наукові дослідження. Вже з назв лекцій професора Багенського – «Теорія проектування житлового будинку», «Інтер'єр та меблі», «Історія архітектури», наукових статей – «Розвиток плану житлового будинку і архітектури його інтер'єру», «Висотне будівництво», «Архітектура великопанельних будинків», «Видатні зодчі Баженов і Казаков», а також доповідей на конференціях можна уявити масштаб інтересів автора та проблем, над якими він працював.

Безумовно, завершальною працею І. Багенського, яка підвела підсумок його теоретичній концепції, стала історична монографія «Розвиток плану житлового будинку, архітектура його інтер'єру та екстер'єру і форм меблів». Ця праця містила 277 сторінок тексту, 146 фотографій та авторських рисунків, які яскраво ілюструють текст. На жаль, робота не була завершена¹².

Івана Багенського хвилювало, що в дослідженнях найчастіше проблема історичного розвитку архітектури обмежується лише поверховим описом видатних творів, що реальні умови кожної епохи, політичний лад, ідеологія, культура, – все те, що було вирішальним у розвитку архітектурної творчості, – достатньою мірою не береться до уваги. Тільки поглиблений підхід до вивчення історії архітектури може, на думку автора, розвинути «творчу архітектурну інтелігентність, розуміння та знання архітектури». Проблема історичного розвитку плану житлового будинку, архітектури його інтер'єру та екстер'єру була для Багенського пріоритетною.

Аналіз монографії І. Багенського свідчить про енциклопедичні знання автора як архітекторавченого, які давали йому можливість глибоко розкрити тему дослідження. «...Пошук нових шляхів. Фактори, що породжують новаторський, проникнутий гуманністю підхід... до вирішення архітектурних проблем. Повний зв'язок між змістом та формою і повна гармонія між архітектурою та природою. Використання краси пейзажу як живого активного елемента інтер'єру та екстер'єру».¹³

«Глибокий духовний зв'язок між людиною та архітектурою», – ось кредо Багенського-теоретика.

Видатний архітектор помер 12.07.1967 р., його поховали у Львові на Личаківському цвинтарі (поле № 1).

На завершення наведемо ще один вислів майстра, який так само можна вважати девізом його творчості: «Архітектура епохи Відродження найбільш за все є для нас близькою і зрозумілою. Поява нових ідей, відкриття Коперника, нові погляди на життя, на світ і на людину дають можливість також – і архітектурі створити нові ідеї і шедеври».

У ХХ ст. доля вберегла архітектуру Львова від знищення. Завдяки цьому маємо можливість бачити і тепер значну частину будівель І.О. Багенського, що є окрасою давнього міста.

¹² Особистий архів І. Багенського, фонд 3, спр. 102.

¹³ Особистий архів І. Багенського, фонд 3, спр. 100. – с. 1.